

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82.09

Інна ТКАЛИЧ

ІРОНІЯ І МЕТОДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті здійснено огляд праць, присвячених дослідженню іронічної парадигми, концепцій її розвитку та механізмів функціонування. Автор вважає, що суттєвим досягненням модернізму стало розширення наукової думки у сфері іронології, оскільки зріс інтерес до її модифікацій не лише в художній творчості, а й у різних наукових галузях. Зазначено, що іронологія ХХІ століття збагатила вже існуючі напрямки руху наукової думки, додавши соціологічний і прагматичний, а також інтенсифікувала психологічний вектор дослідження. Детально проаналізовано концепції провідних українських та зарубіжних учених.

Ключові слова: *комічне, сміх, іронія, дотепність, відчуття, гра, захисний механізм, безглуздість, недоліки, вищість, троп, іронік, індивід, суспільство.*

Постановка проблеми. Зміна світоустрою на початку ХХ століття спричинила трансформації в мисленні людини. Перетворення торкнулися й структури іронії. Новий зразок був принципово відмінний від попередніх, хоча й увібрав у себе деякі ознаки і античної й романтичної іронії. Також суттєвим досягненням модернізму стала наукова думка у сфері іронології, оскільки зріс інтерес до її модифікацій не лише в художній творчості, а й у різних наукових

галузях. Якщо до цього іронію розглядали виключно як категорію естетики, різновид комічного, то тепер вона вийшла за межі філософської й естетичної площин та знайшла свій розвиток у літературознавчих, лінгвістичних, психологічних рецепціях.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному літературознавстві спостерігається підвищений інтерес до питань іронології. Активно працюють у цьому напрямку як вітчизняні науковці (С. Гейко, Ю. Грибкова, О. Калита, Р. Семків), так і зарубіжні вчені (В. Півоев, В. Пігулевський, Т. Римар, Р. Рорті, М. Рюміна, В. Янкевич).

Мета нашої студії – здійснити аналіз теоретико-методологічних основ іронії, а також дослідити різні концепції механізмів її функціонування.

Виклад основного матеріалу. Традиційну естетичну стратегію розвинув у своїх працях Х. Ортега-і-Гассет. Філософ уважав, що мистецтво – це гра. Сучасний митець розглядає мистецтво як жарт, тому воно заперечує саме себе, глузує над собою, бо «завдяки самобивчому жестові воно залишається мистецтвом, і цей чудесний спосіб – його порятунок і тріумф [4, с. 234]».

Прихильником естетичної теорії був також А. Бергсон. Французький вчений одним із перших виявив у смішному джерело втіхи, породжене короточасними моментами відпочинку від життя, які людина отримує під час комічної ситуації. Цей стан, на думку дослідника, схожий на сон: «Коли комічна особа іде до своєї мети автоматично, то це закінчується тим, що вона думає, говорить, діє як уві сні. А сон – є перепочинок [1, с. 120]». Комічна безглуздість також дає відпочити від розумової втоми. Проте, головною автор відзначив іншу властивість сміху – це боротьба з індивідуальною або колективною недосконалістю, ліки від людських недоліків, що вимагають негайного коригування. «Сміх і є цим виправленням. Сміх – це відомий суспільний жест, яким підкреслюється і заперечується своєрідна неуважність людей і подій [1, с. 59]». Такі вади можна викоринити тільки силою розуму, тому комічне звертається до «чистого розуму», і несумісне з емоціями.

Ю. Борев, розглядаючи категорію комічного, теж потрактував іронію як особливу емоційну критику, що має «підводні течії» – підтекст, покликаний вцілити у найуразливіше місце. Чим глибше прихований істинний зміст, тим більш уїдлива іронія. Науковець

вказав принаймні на дві причини виникнення іронічного ефекту: по-перше – це прощання з минулим, адже суспільство сміється над тим, що воно вже пережило і вважає нижчим свого рівня. По-друге – критика недолугості сучасності. Крім того, сміх знищує суспільні ієрархії і допомагає подолати відчуття страху. Висміяний ворог стає менш небезпечним.

І. Пасі у статті «Іронія як естетична категорія» [5] відзначив у феномені акт індивідуальності, суб'єктивності. Духовно-естетична форма смішного відмінна від гумору й сатири, і виражена здебільшого у словесних формах. На думку вченого, активізацію чи то розквіт іронії породжує певна соціальна атмосфера, в якій індивід стоїть осторонь «субстанціальної єдності цілого», поза суспільством. Епохи процвітання іронії свідчать про критичну дистанцію між індивідом та суспільством, а суб'єкт усвідомлює інтелектуальну вищість над соціальним цілим. На переконання І. Пасі, іронік найчастіше – сумна людина, печальна, бо осмислює, що живе у світі зруйнованої гармонії. У такій ситуації іронія стає захисним механізмом для людини. Іронічна суб'єктивність цілком породжена дефектною об'єктивністю.

В. Янкелевич присвятив іронії розділ у книзі «Іронія. Прощення», де розглянув її як безкінечну духовну діяльність, народжену у сфері мислення. «Іронією є гнучкість, тобто крайній вияв свідомості. Вона робить нас «уважними до реального» і додає імунітету проти вузькості і спотворення, які додає непримиренний пафос, проти нетерпимості крайнього фанатизму, адже існує культура внутрішньої універсальності, що підтримує в нас відчуття тривоги і уваги [11 с. 26]». На думку французького філософа, іронія не бажає, щоб їй повірили, але хоче, щоб інтерпретували. Потрібно повірити не в те, що говорить, а в те, що думає. Цікавим є твердження, що суб'єкт і об'єкт знаходяться у співавторстві іронії. Зрештою, автор нічого дивного не бачить в тому, що іронія може зумовлювати загрозу не тільки об'єкту, але й ініціатору її. Тільки точний розрахунок приводить до успіху: «Міліметр сюди – й іронізуючий стає об'єктом глузувань лицемірів; міліметр туди – і він разом зі своїми жертвами починає обманювати самого себе [11, с. 95]». Як усіляка ігрова діяльність, іронія народжена, щоб сміятись й отримувати задоволення, проте вона водночас і веселить, і засмучує. Трансцендентальне

призначення цієї категорії – утвердження істини й доброти духу постійним висміюванням удаваної духовності.

Варто відзначити, що іронологія XXI століття розширила вже існуючі напрямки руху наукової думки, додавши соціологічний і прагматичний, а також інтенсифікувала психологічний вектор дослідження. Характерною відмінністю є й те, що вчені вперше роблять спробу об'єднати чи примирити дві концептуальні стратегії трактування іронії в одному явищі: і як тропа або риторичного художнього засобу, і як способу світосприйняття, життєвої філософії автора, його реакції на навколишній світ.

Так, Ф. Стрінгфелло цікавить компенсаторний механізм іронії в адаптації невротичної особи в суспільстві [14]. П. М. Пексман та К.М. Олінек обумовлюють сприйняття та здатність до експлікації іронії освіченістю та професійною спрямованістю слухача, а також способом отримання повідомлення [12]. А. Утсумі досліджує специфіку національного розуміння іронії та складності визначення дефініції [15].

Д. Спербер й Д. Уілсон розвивають теорію «відлуння» (echoic), з огляду на властивість іронії явно чи приховано орієнтувати слухача на аналогічні висловлювання, контексти, тобто бути їх луною. Автори критикують традиційний підхід до питання, інспірують відмову від визначення прямого й переносного значень в іронії, бо вважають її по суті «луною», «цитацією» чи «нагадуванням» [13].

Риторика Ж. Жанетта також кинула новий погляд на сприймання категорії. Іронію теоретик зараховує до класу риторичних фігур, однак формулу самих фігур виводить дуже подібною до іронічної техніки: «Між буквою й смислом, між тим, що поет написав і тим, що він думав, утворюється зазор, простір, що має, як і будь-який простір, форму. Ця форма називається фігура [3, с. 206]». Отож, будь-яке письмо – це непряма мова автора, реалістична ілюзія, що шукає в мові якнайточнішого відображення дійсності, не називаючи її. У такому формулюванні цілком можна впізнати іронію.

Однією з базових і найпопулярніших концепцій можна вважати працю Р. Рорті «Випадковість, іронія і солідарність» [9]. Теоретичні міркування американського вченого викликали ряд відгуків, заперечень і дискусій, чим фокусували увагу як на його загальній ідеї, так і на конкретних деталях. Концепція ліберального іронізму

базується на сумніві у кінцевому словнику і здатності до переписування його. Кожна людина, за твердженням автора, має певний словниковий запас. Він є кінцевим. Ліберальним іроніком філософ називає того, кого не задовольняє власний словник, бо на нього вплинули словники інших людей і книг. Такі люди мають схильність до переописання свого або чужого словника, залежно від якого все може набувати хорошого чи поганого вигляду. Вони ніколи не здатні сприймати себе серйозно, бо «самоописання» змінне і залежить від пізнання нових кінцевих словників, а значить, власний кінцевий словник досить випадковий, «крихкий» і може бути переписаний будь-якої миті. Сумнівів можна позбутися тільки шляхом розширення пізнання, що найлегше досягнути читаючи книги. «Іронік – типовий сучасний інтелектуал, але тільки ліберальні суспільства наділили його свободою артикулювати своє відчуження [9, с. 123]». Автор вважає, що ніщо не має реального змісту і внутрішньої природи. Іроніку Р. Рорті протиставляє метафізика, котрий прив'язаний до здорового глузду і вірить в існування єдиної незмінної реальності з іншої сторони множинності переходових явищ, а іронію вважає діаметральною самому здоровому глузду.

Російський вчений В. Півоев ґрунтовно описав теоретичні основи категорії у монографії «Іронія як феномен культури» [7]. Естетичну основу явища дослідник виводить з її історичної складової. Науковець вважає іронічне мислення показником рівня зрілості культури. В умовах порушення цілісності давньої міфологічної свідомості іронічна смислова структура виявляє себе «інструментом оновлення ціннісної картини світу, котра вичерпала потенціал свого розвитку в межах актуальної парадигми [7, с. 9]».

Вагоме місце займає думка про широке поле парадигми комічного, в якому необхідно розрізняти види і форми. До видів естетичного відношення поряд із гумором та сатирою належить іронія, а до форм їхнього вираження – шарж, карикатура, бурлеск, травестія, пародія, гротеск.

Взагалі першою властивістю сміху автор бачить моральну оцінку, «санкції» за відхилення від естетичної норми. Друга особливість категорії – рефлексивність. Зазвичай під рефлексією розуміють роздуми індивіда про те, що відбувається в його власній свідомості, його здатність до критичного самоаналізу. За В. Півоевим,

іронічно-ціннісна рефлексія – це психологічна діяльність, в котрій відображено об'єктивний світ і сформульовано ставлення суб'єкта до нього. На першому, рефлексивно-пізнавальному, етапі процесу суб'єкт знайомиться із предметом рефлексії, здійснює первинну оцінку. Другий етап – вияв і переживання ціннісного враження. Також філософ обґрунтовує трипланову структуру формування іронічної техніки (зовнішнє утвердження, внутрішнє заперечення і кінцеве утвердження), характеризує її типи та значимість ролі заперечення на різних стадіях розвитку культури,

Окрема увага приділяється самоіронії, котру визначено як інтровертну за направленістю критики. «Психологічна основа для інтровертної іронії – це бімодальність свідомості, розщепленої на «Я-суб'єкт» і «Я-об'єкт», де останнє виступає як «Ти» [7, с. 51]». Найвищий фактор розвитку свідомості – самосвідомість, яка здатна критично оцінювати рівень росту своїх здібностей. Цікавою є ідея про те, що крім інтровертної й екстравертної можна визначити гармонійну (бімодальну) іронію, котра поряд із самокритичним сприйняттям несе в собі вимогливе бачення оточуючого світу з точки зору ідеалу.

Безсумнівно вартісним є структурно-семіотичний аналіз феномену. Запорукою успішного кодування іронічної інформації, на думку В. Півоева, є засоби вираження та контекст як «семантико-семіотична ситуація, оточення, зв'язки й відносини з яким допомагають створити найповніше і цілісне уявлення про предмет осмислення [7, с. 65]». Без достатнього контексту буде досягнуто протилежного результату: іронія перетвориться в лицемірство або обман і порушиться її комунікативний характер. До основних знаків об'єктивації іронії належать: паралінгвістичні (жести, інтонація), лінгвістичні (стилістичні засоби) і специфічні засоби художніх текстів (авторські ремарки, цитації, лапки, курсив тощо). Вдала, тобто розшифрована іронічна ситуація зі структурно-семіотичного погляду не можлива без дотримання компонентних умов, які включають в себе суб'єкта, об'єкта, засоби вираження, контекст і свідків. Найменше відхилення від схеми приведе до втрати логіки іронії і вона залишиться несприйнятою, тобто не досягне своєї комунікативної мети.

Структурно-семіотичний аналіз явища запропонував і сучасний український вчений Р. Семків. У руслі останніх наукових пошуків іронію теоретик розглядає і як філософську категорію, і як риторичну

фігуру непрямого заперечення. Автор інспірує думку, що іронічний текст структурно відрізняється від неіронічного, а також вводить поняття іронічного структурування (створення додаткових компонентів, невласливих неіронічному текстові) та іронічної трансформації (видозміни складників структури тексту). У дослідженні глибоко проаналізована система іронічних трансформацій на різних рівнях текстуальних структур: сюжетному, топонімічному, портретному, мовному. «Риторична іронія є організуючим принципом тексту, який з одного боку веде до необхідності дешифрування, провокує намагання зорієнтуватися у співвіднесеності в ньому істинного та симульованого сенсу, а з іншого – вимагає синхронізації всіх тих компонентів структури, які таку співвіднесеність ілюструють [10, с. 41]».

Окремою парадигмою окреслено поетикальну або ігрову іронію, яка, втративши свою залежність від «моральних імперативів», позбувається риторичності, натомість демонструє непрагматичність, незацікавленість. Читач не може з упевненістю стверджувати, проти кого спрямований імпліцитний зміст у амбівалентному тексті. «Ігрова іронія виступає як специфічний світоглядний принцип, типологічно пов'язаний із сократівським баченням людського знання про довколишню дійсність: основою іронічного світобачення є загальна невпевненість у здатності людського розуму осмислити цю дійсність, а також – що частково впливає з попереднього твердження, – скепсис щодо будь-яких раціоналістичних методологій [10, с. 87]». Таким чином, дослідник культивує ідею відмінності світоглядної іронії від риторичної, хоча визнає, що межа між ними досить тонка. Найчастіше має місце своєрідне «перетікання» конкретної іронії в набагато ширшу художньо-світоглядну систему. Такому типу іронічних установок автора в праці дана характеристика на сюжетному, антропоморфному, мовному рівнях та рівні деструкції тілесного.

Схожого погляду на іронічну природу в структуротворчому аспекті дотримується російська дослідниця Т. Римар. Передусім вчена зупиняється на причинах іронічної реакції в художній мові ХХ століття і визнає духовне становище епохи таким, що породжує невпевненість у можливості або повну неможливість висловлювання. З'являється відчуття «полону мови», «полону ілюзій», – стереотипів сприйняття, ідеологій і міфів, що постають між суб'єктом і об'єктом, що заступають живу людину. Іронія інспірує деструкцію

знака – віддалення означуваного від означника, утворює рефлексивну дистанцію відносно висловлювання. Це дозволяє розкрити і знищити владу стереотипів свідомості. Виходячи із ситуації, письменник створює іронічну композицію, котра породжує, у свою чергу, структуру образу. «Іронія тут є провідним принципом організації художнього висловлювання, що пов'язано з творчою задачею роману [8, с. 7]».

Організуючу властивість іронії обґрунтовує також О. Петрова [6]. Взнявши за основу двоаспектне визначення феномену (як стилістичного прийому і як естетичної категорії), дослідниця робить спробу проаналізувати співвідношення ситуативної й асоціативної іронії в художніх системах письменників. Для означення цих типів О. Петрова вводить терміни контекстуальної і концептуальної іронії і пропонує свою модель формування контекстуального змісту: інтенція автора – конструювання визначеного тексту відповідно до об'єктивних норм мовлення і свідомості – іронічний текст. Науковець наголошує на тому, що іронію в художньому матеріалі автор планує попередньо, а вже потім актуалізує відповідно до задуму, застосовуючи відповідний спосіб організації тексту. Суттєве значення у процесі реалізації авторської стратегії має добре вибудований контекст. «Висловлювання завжди розміщене в межах якого-небудь комунікативного акту, де субстанціальний зміст висловлювання вступає в певні взаємини зі змістом оточуючих висловлювань і отримує свою реляційну характеристику [6, с. 26]». Комунікативний задум разом із вдало організованим контекстом визначає іронічну смислову структуру тексту.

Концептуальна іронія – текстова категорія, котра служить для інтенсифікації в художньому творі імпліцитних змістів, породжених здатністю автора оцінювати явища дійсності. Будучи формою реалізації суб'єктивно-оцінної модальності, іронія абсолютно залежить від світогляду митця, його творчої концепції. Структуротворчий потенціал явища виявляє себе у здатності бути сполучним, конструктивним елементом семантико-смислового простору і формальної організації тексту, зміст кожного елементу якого працює виявлення сенсу цілого твору.

Висновки. Отож, з огляду на проаналізовані концепції можна стверджувати, що категорія іронії на сьогодні – добре розроблене

поняття. Воно містить у собі такі інтерпретанти, як: художній засіб, форма філософської культури мислення, модель осягнення дійсності й вирішення суперечностей світопізнання, фактор орієнтації соціальної критики, діалектика з широким полемічним контекстом, засіб психологічної рефлексії й укриття від страху. Проте, чим глибше науковці вивчають феномен, тим більше виникає запитань. Наша студія висвітлила лише один із аспектів проблеми і тому потребує нових наукових сил у її дослідженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бергсон А. Смех / Анри Бергсон ; [предисл. и примеч. И.С. Вдовин]. – М. : Искусство, 1992. – 127 с.
2. Борев Ю. Комическое, или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Б. Борев. – М. : Искусство, 1970. – 270 с.
3. Женетт Ж. Фигуры : В 2 т. Т. 1. / Жерар Женетт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. / Хосе Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры XX века : Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе / [Составитель Р. А. Гальнева]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 230–267.
5. Паси И. Ирония как эстетическая категория / И. Паси // Марксистско-ленинская эстетика в борьбе за прогрессивное искусство / [Отв. ред. : М. Ф. Овсянников, И. С. Куликова, В. И. Ермолаева]. – М. : Наука, 1980. – С. 60–84.
6. Петрова О.Г. Типы иронии в художественном тексте: концептуальная и контекстуальная ирония / О.Г. Петрова // Известия Саратовского университета. Сер. : Филология. Журналистика. – 2011. – Вып. 3. – С. 25–30.
7. Пивоев В. М. Ирония как феномен культуры. / В. М. Пивоев. – Петрозаводск : ПетрГУ, 2000. – 106 с.
8. Рымарь Н.Т. Ирония и мимесис: к проблеме художественного языка XX века / Н.Т. Рымарь // Ирония и пародия: Межвузовский сборник научных статей / [Ред.-сост. : С.А. Голубков, М.А. Перепелкин, В.П. Скобелев]. – Самара : Самарский университет, 2004. – С. 4–17.
9. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти ; [пер. с англ. И. В. Хестановой и Р. З. Хестанова]. – М. : Русское феноменологическое общество, 1996. – 280 с.
10. Семків Р. Іронічна структура : Типи іронії в художній літературі. /Р. Семків. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 135 с.

11. Янкелевич В. Ирония. Прощение : Пер. с фр. / Послел. В. В. Большакова. – М. : Республика, 2004. – 335 с.
12. Pexman P. M., Olinek K. M. Understanding irony : How do stereotypes cue speaker intent / P. M. Pexman, K. M. Olinek // Journal of Language and Social Psychology. – L., 2002. – Vol. 21. – N 3. – P. 245–274.
13. Sperber D., Wilson D. Irony and the Use-Mention Distinction Text. / D. Sperber, D. Wilson. – Oxford, 1981. – 327 p.
14. Stringfellow J.K. Frank. The meaning of irony A psychoanalytic investigation. / J.K. Stringfellow. – New York, 1994. – 177 p.
15. Utsumi A. Verbal Irony as Implicit Display of Ironic Environment : Distinguishing Ironic Utterances from Nonirony / Akira Utsumi // Journal of Pragmatics. – 2000. – № 32. – Pp. 1777–1807.

Одержано редакцією 1.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

Аннотация: *Ткалыч И. Ирония и методы ее исследования. В статье сделан обзор работ, посвященных исследованию иронической парадигмы, концепций развития и механизмов ее функционирования. Автор считает, что существенным достижением модернизма стало расширение научной мысли в сфере иронологии, поскольку возрос интерес к ее модификациям не только в художественном творчестве, но и в различных научных отраслях. Отмечено, что иронология XXI века обогатила уже существующие направления научной мысли, добавив социологический и прагматический, а также интенсифицировала психологический вектор исследования. Детально проанализированы концепции ведущих украинских и зарубежных ученых.*

Ключевые слова: комическое, смех, ирония, остроумие, чувство, игра, защитный механизм, нелепость, недостатки, превосходство, троп, ироник, индивид, общество.

Summary: *Tkalych I. The Irony and Methods of its Study. The article presents an overview of works devoted to the study of ironic paradigms, concepts and mechanisms of its functioning. The author believes that the significant achievement of modernism was the expansion of scientific thought in ironology as increased interest in its modifications, not only in art but also in various scientific fields. It is indicated that ironology XXI century enriched the existing directions of thought, adding sociological and*

pragmatic, as well as vector intensified psychological research. The author analyzed of the concept of leading Ukrainian and foreign scientists.

Keywords: *comic, laughter, irony, wit, feeling, game, defensive mechanism, absurdity, disadvantages, superiority, trails, individual, society.*

УДК 82. 091-32: [821.161.2+821.161.1]

Олена КОЛІНЬКО

МІФОЛОГІЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ В МОДЕРНІСТСЬКІЙ НОВЕЛІ: ЖАНРОВІ І СТИЛЬОВІ ПАРАМЕТРИ

У статті робиться спроба розглянути міфологічні ремінісценції в новелі рубежу ХІХ-ХХ ст. Наголошується, що міфологічне в новелістичній творчості українських і російських письменників рубежу ХІХ-ХХ ст. (О. Амфітеатрова, В. Брюсова, Н. Гумільова, Н. Кобринської, Д. Мережковського, М. Яцкова) виникає у двох планах: ремінісцентному і міфотворчому. Митці переважно звертаються до античних та слов'янських міфів, однак не замикаються в рамках відтворення, реконструкції міфологічної символіки, а намагаються проникнути в глибинний зміст прадавніх народних уявлень, трансформувати й переосмислити усталені образи, мотиви для з'ясування першооснов людського існування, для осягнення загальних закономірностей буття і смислу сучасного їм життя. Міфологічні ремінісценції демонструють широкі можливості модерністського письма, роблять більш виразною філософську напруженість художнього тексту, його стильову палітру, впливають на генологічно-композиційну структуру, забезпечуючи оновлюючий розвиток жанру новели.

Ключові слова: *міфологізм, міфологічні ремінісценції, модерністська новела рубежу ХІХ-ХХ ст., міф, авторський міф, міфема, міфологема.*